

עמנואל מרקס, ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי על עיירת עולים בישראל. תל אביב: רסלינג, 2015. עמ' 225.

אנדרה לוי

הספר שהונח לפני לקריאה ולביקורת הוא, ללא כל ספק, דוגמה מרהיבה של ניתוח מקרה ישראלי באמצעות הכלים שהציעה האנתרופולוגיה החברתית-תרבותית מבית היוצר הפונקציונליסטי הבריטי הקלאסי. המחבר, האנתרופולוג עמנואל מרקס, שספרו נושא את הכותרת המסקרנת "ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי על עיירת עולים בישראל", מיטיב להדגים את סגולותיה ואת אופני ניתוחה של האנתרופולוגיה המנצ'סטריאנית. עדות ברורה לאיכויותיו של הספר הוא כתב ההסכמה המקדים את גוף הטקסט של מרקס, שנכתב בידי לא אחר מאשר מקס גלקמן, אחד המעצבים המרכזיים של האנתרופולוגיה החברתית הבריטית ודמות מפתח בכינונה של האנתרופולוגיה הישראלית.

הספר הזה הוא תוספת חשובה וחיונית למדף הספרים ההולך ומתרחב של תרגומים לעברית של ספרי אנתרופולוגיה קלאסיים (כמו "טוהר וסכנה" של מרי דגלס, "התהליך הטקסי" של ויקטור טרנר, "מין והדחקה בחברה פראית" של ברוניסלב מלינובסקי או "עיונים באסלאם" ו"עבודות וחיים" של קליפורד גירץ). במקור האנגלי יצא הספר לאור בהוצאה המכובדת Routledge & Kegan בשנת 1976, והוא זכה למהדורה חדשה בשנת 2004 כחלק ממיזם של בית ההוצאה לפרסם מחדש קורפוס של 100 הספרים החשובים ביותר בתחום הדעת. דבריי המצומצמים הללו על איכויות הספר מוצאים להם תימוכין מפורטים בהקדמה של האנתרופולוג, חיים חזן.

המטרה שהציב לעצמו עמנואל מרקס לטיפול בספר מאתגרת: פענוח מופעי אלימות. לא זו בלבד שהאלימות, בהיותה פורעת סדר, מרתיעה את המתבונן בה מקרוב, גם מצגייה כאוטיים ונדמים קשים להסבר במונחים חברתיים. נוסף על כך, משום שאלימות נתפסת

* ד"ר אנדרה לוי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
דואר אלקטרוני: andre.e.levy1@gmail.com

כשוברת התנהגויות מקובלות והיא מאיימת לפרק את מרקם החיים החברתי, היא איננה מתיישבת לכאורה עם הנחות היסוד העמוקות ביותר של התאוריה הפונקציונליסטית, החביבה על מרקס. ואכן, מבקריה של תאוריה זו, שראתה בסדר ובשווי המשקל החברתי עקרון יסוד השומר על קיומה של היחידה החברתית, טענו כי התאוריה מתקשה להתמודד עם אלימות פנים-חברתית משום שהיא נוגדת את עקרון היסוד הזה. המטרה של הספר מאתגרת שבעתיים על רקע ההקשר החברתי-פוליטי הייחודי של המחקר שלפנינו. מרקס מתמקד באלימות של המהגרים מצפון אפריקה, רובם ככולם מרוקאים, בישראל. אזכיר בקצרה כי סוגיית האלימות של המרוקאים ניצבה שנים ארוכות בקדמת הדיון הציבורי הביקורתי (הפופולרי, הפוליטי ואף האקדמי) בישראל, והיא הייתה מטרה לסטראוטיפים, לחצי לעג ולביקורת. די להזכיר את השימוש הנפוץ בתואר "מרוקו סכין", שנועד לאפיין את היהודים שהגיעו ממרוקו כאלימים במיוחד, או את דבריה של גולדה מאיר: "הם לא נחמדים", כשביקשה לאפיין את מה שלדעתה הייתה מחאה אלימה של הפנתרים השחורים. גם הסוציולוג ש"נ איזנשטאדט לא טמן את ידו בצלחת כאשר דיבר על חגיגת המימונה המרוקאית: "ראשיתה של המימונה כחג של קבוצה בדלנית, אשר אף נהג בצורה קצת אגרסיבית..."

הנה כי כן נדמה שמרקס מבקש, באומץ מרשים וביושר אינטלקטואלי רב, לאחוז את השור הפראי הזה בקרניו. הוא לא היה היחיד, ובעבר כבר נעשו ניסיונות אחדים, כמו מאמריו של משה שוקד (1982, 1989) או עבודת הדוקטורט של רחל וסרפל (1987). בלי לפרט בעניין אציון כי גם מקס גלקמן עצמו הציע גישה המתמודדת עם מה שנראה כהפרת הסדר החברתי מתוך מסגרת החשיבה הפונקציונליסטית. חשוב גם להדגיש כי בעת עבודת המחקר לא עמד נושא האלימות בראש מעייניו. אדרבה, הוא לא נתן את דעתו עליה כשהתרחשה לנגד עיניו. לדבריו, המטרה העיקרית של עבודת השדה הייתה לבחון את אופני התערותם של המהגרים שזה מקרוב באו בקרב החברה הישראלית המתהווה. הרעיון לעסוק באלימות הבשיל רק בדיעבד, לאחר שהוזמן לשאת דברים בכינוס שארגן הקרימינולוג, מנחם אמיר, על אלימות מנקודת מבט אנתרופולוגית. או אז הבחין מרקס עד כמה יומן השדה שלו גדוש בתיאורי מקרים של אלימות. במאמר מוסגר אציון שהרטוריקה של גילוי בדיעבד של פרטים אנתרופיים מקנה נופך של אמינות יתר ואף אובייקטיביות לטענות שבספר.

מרקס בחר שלוש קבוצות כדי להציג הגדרה תאורטית של האלימות: שבט הנואר (Nuer), על סמך עבודתו של אוונס-פריצ'רד (הדמות המכוננת של האנתרופולוגיה הבריטית) וכן על סמך עבודתו של מורו, מקס גלקמן. נוסף על כך, הוא נסמך על שתי זירות מחקר משלו: החברה הבדווית בנגב ועיירה מצפון הארץ, המכונה "גלילה" (שם בדוי) שאוכלסה רובה ככולה על-ידי מהגרים מן המג'רב. עיירה זו היא האתר האתנוגרפי המרכזי בגוף הספר בכל הנוגע לדיון באלימות. בחירת השדות הללו לבחינה תאורטית של האלימות תואמת את הלך הרוח של האנתרופולוגיה באותן שנים, שביקשה להגיע לתובנות תאורטיות דרך מחקר בשדות של מי שהוגדרו כזרים מוחלטים להקשר

התרבותי שהאנתרופולוג הגיע ממנו. לא ארחיב כאן בדיון צפוי וחבוט הנשען על הביקורת הפוסט־קולוניאלית בדבר הפוליטיקה והפואטיקה של הדיכוטומיה המבחינה בין "זר" לבין "מוכר". אתיחס לכך בעקיפין בהמשך ובקצרה בלבד. תחת זאת אני מבכר להציג בשלב זה את טיעוניו של מרקס בנוגע לאלומות. מבחינה אנליטית, מרקס מבחין בין שני סוגים עיקריים של אלומות. האחד הוא אלומות רציונלית, המבקשת לנקוט אמצעים קיצוניים (או מאיימת להפעילם) כדי להשיג יעד מוגדר וברור מראש. זו אלומות מחושבת ומתוכננת, והוא מכנה אותה "אלומות כופה". לעומת הסוג הראשון הוא מציג "אלומות מתחננת". כפי ששמה מעיד, זו אלומות המבטאת קריאה לעזרה, והנוקט אותה מאותת על תסכולו ועל חוסר יכולתו להשיג את היעד שהוא חותר אליו. באופן מרענן למדי, בייחוד בהתחשב בתקופת הזמן שבה נערך המחקר, מרקס מציין את המסגרת הפוליטית שביטויי האלומות מופגנים בה: המדינה. על פי רוב נטו האנתרופולוגים להתייחס אל המסגרת המדינתית כנתון והתעלמו ממקומה כשחקן מרכזי המשפיע על התנהלותם ועל התנהגותם של בני האדם. מרקס מאמץ, אגב ביקורת קלה, את טענתו של מקס ובר כי המדינה היא הגורם הבלעדי הרשאי להפעיל אלומות באופן ממוסד. נדמה אפוא שהמחבר מתכוון להתייחס לא רק לאלומות של התושבים בגלילה, אלא גם לאלומות המופנית כלפי תושבים מצד המדינה באמצעות בירוקרטים הפועלים בשמה. ברם, מתברר כי המחבר מתעלם מהיבט בסיסי זו. כך, למשל, עולה כשהוא נותן באלומות שני סימנים, שאחד מהם הוא שהאלומות היא מה שהמדינה מגדירה כאלומות, וכפי שהוא כותב: מעשים "אסורים על פי חוק" (עמ' 83). במילים אחרות, הוא מקבל מראש את כוחה של המדינה לקבוע מה היא אלומות (באמצעות החוק) ואיננו רואה את אלומות המדינה בהשלטת יישומיה של הגדרה זו באמצעי ענישה כוחניים (כמו כליאה). ואכן, אין בספר כל התייחסות שיטתית לאלומות הגלומה בפעולת המדינה ולתרומתה לשוליות ולחוסר האונים של המהגרים. למרבה הצער, אלומות המדינה חומקת מאומל המנתחים האנתרופולוגי.

קביעה זו בדבר העיוורון האנליטי דורשת הרחבה. מאופן כתיבתו של מרקס משתמעת ההנחה שהמדינה מתגלמת במוסדותיה הבירוקרטיים. הפרק השלישי, שהוא הפרק האתנוגרפי הראשון של הספר, בוחן את התלות של תושבי גלילה בפקידים של מוסדות אלו. הוא מציג תמונה עגומה למדי של סחרחורת קיומית שבה אין מוצא כלכלי לתושבי העניים של העיירה הפריפריאלית, ורק המשאבים המצויים בידי הפקידים מאפשרים להם לצוץ אך מעט מגובה הביצה המאיימת להטביעם. תלות זו מזינה את עצמה בלי שיהיה גורם שיפרוץ את המעגל: פקידי הדחק וקצבות הסעד, פקיד הדיוור השולט בכל הנדל"ן בעיירה, נציג הסוכנות האמור לסייע בצעדים הראשונים שלאחר ההגירה לישראל, הרופא של ההסתדרות הכללית (שהיה הרופא היחיד, ועל כן כולם נאלצו לפנות אליו), כולם כאחד הם המקור השולט על הקצאת המשאבים הזעומים של העיירה. חשוב לזכור כי מי שמלכתחילה הפנה את המהגרים שזה מקרוב באו אל העיירה גלילה היו אף הם פקידי המדינה. הם יישבו אותם במקום שאין בו חוסן כלכלי

בסיסי. בשל התלות הקשה והמתסכלת בפקידי המדינה השונים ומשום שהם היו נציגיה הקונקרטיים של המדינה, הם היו מושא ללחצים רבים מצד התושבים. הלחצים הללו התבטאו לעתים במופעים של אלימות או באיומים לנקיטת צעדים של פגיעה פיזית בפקידים. גוף הספר מתמקד אפוא באירועים של תגובה אלימה של התושבים כלפי הפקידים. מן התיאורים עולה הרושם שמחוללי האלימות הם על פי רוב התושבים, ואילו הפקידים הם מושאי האלימות בלבד. נקודת מבט זו נמשכת אל מופעי זיקוקי די-נור של האלימות (כמו איום להטיח כיסא בראשו של פקיד), אך היא מתעלמת לחלוטין ממה שרוב ניקסון (Nixon, 2011) כינה "אלימות אטית", שהיא אלימות המדינה הנחבאת אל הכלים, שקטה, מתנהלת בסדר ומותרת רושם טוב. זה טיבה של אלימות המדינה כלפי אוכלוסיות מוחלשות ועניות, כפי שהיא באה לידי ביטוי במנגנוני הביורוקרטיים. מבטו האתנוגרפי של מרקס מוסב אל מי שהוא מכנה "לקוחות" של הביורוקרטיה (אינני רוצה להרחיב כאן בהמשגה של "נותני שירות" לעומת "לקוחות" בהקשר זה), התלויים בפקידים היכולים לנהוג באופן אלים ודכאני באצטלה של מנהל תקין. בלי לבסס זאת מבחינה אתנוגרפית, מרקס מניח ללא ערעור שפקידים אלו שואפים ככל יכולתם למלא את תפקידם נאמנה.

כמיטב המסורת הפונקציונלית מבית מדרשו של גלקמן, מרקס מוצא סדר מבני בהתפרצויות המתת. איתור הסדר, וגם הסדירות שהיא חלק ממנו, מספקים לקורא את נחמת החיזוי מפני התנהגות מאיימת של המרוקאים. מרקס מציע מפתח המאתר את קצב התפרצויות המתת, בדומה, למשל, לספר שכתב שנים לאחר מכן רנאטו רוולדו (Rosaldo, 1980) על הסדירות ההיסטורית המניעה את מסעות עריפת הראשים של האיילונגוט בפיליפינים. לטענת מרקס, בימי שגרה הסדר איננו מופרע: "הסדר הופרע זמנית רק לפני הבחירות ומיד לאחריהן" (עמ' 75). ימים אלו מזמנים עליית מתח בשל הפוטנציאל להשגת משאבים שברגיל אינם בהישג יד. גם כאן, מרקס איננו עומד על האלימות שבאשליה כאילו שינוי המצב הקיים אפשרי מכוח ההבטחה שיש בעצם קיומן של בחירות.

מקריאת הספר לא נהיר תמיד מה הקשר שהמחבר מוצא בין הפרעת סדר לבין אלימות. כך, למשל, בהקשר של דיון בגילויי אלימות כופה מתוארת התנהגות של אישה אלמנה המבקשת במפגיע מעמידר (החברה המשכנת) דירה מרווחת יותר (עמ' 88). משבקשתה נענית בסירוב, מחאתה מסתכמת בכך שהיא מתיישבת על רצפת המשרד ומצהירה שהיא ממאנת ללכת עד שתשיג את מבוקשה. מרקס מציין כי הפקיד התלוצץ עם האישה והפך את מחאתה לאירוע מבדה, והיא הסכימה ללכת לאחר זמן-מה של ישיבת מחאה. הקשר האפשרי היחיד העולה על דעתי נוגע לעמדה שמרנית המחייבת את הסדר, כך שכל גילוי של אי-שביעות רצון ממנו על-ידי הפרתו תיחשב אלימות.

כאמור, גילוי רציובל הסדירות מעניק תחושה של יכולת חיזוי. על-פי המתואר בספר, הגורמים לסדירות האלימות נטועים כאן ועכשיו, בתוך שדה המחקר של האנתרופולוג, ואינם משוקעים עמוק בתרבות המרוקאית. כפי שמרקס מספר לנו,

במרוקו הפגינו היהודים גילויי אלימות כחלק מסדר חברתי שנעדר ממנו ריכוז של מלוא תפקידי השיטור בידי המדינה, ועל כן האלימות נתפסה כאמצעי לגיטימי למימוש המטרות. ואולם, על-פי גישתו הפונקציונליסטית, תרבות היא חלק מן הסדר החברתי בהווה, והיא כפופה לו. שינוי חברתי, כמו הגירה, אמור לפרק תפיסות תרבותיות שאינן רלוונטיות לסדר החברתי הקיים. לשיטתו, ההווה הוא שחשוב, ולא ההיסטוריה, ולכן לעבר המרוקאי אין השלכות מרחיקות לכת על ההתנהגות מעבר לעובדה שעצם הפנייה לאמצעים אלימים איננה נראית בלתי סבירה. פנייה כזאת היא חלק מפרוטואר אפשרי, אך החיים במרוקו אינם מסבירים את ההתנהגות האלימה בישראל. מה שמניע את האלימות נובע, כאמור, מן ההקשר של הסדר החברתי בהווה, המעמיד בפני התושבים מחסומים כמעט בלתי עבירים.

כפי שכותרת הספר מציעה, ההקשר הוא המפתח להסבר האלימות. כל שנותר הוא אפוא לבחון מה הם קווי המתאר של ההקשר של העיירה גלילה. באופן התואם את המחקר האתנוגרפי הפונקציונליסטי, גבולות ההקשר הם גבולותיה של היחידה התרבותית, העיירה. גבולות אלו מייצרים מצג של מעין בועה תרבותית מובחנת ומוגדרת היטב. אדגים עתה את הבעייתיות של עמדה זו הן בנוגע למה שחסר מעבר לגבולות ההקשר והן בנוגע לעיוורון שבתוך הגבולות. מרקס מספר כי לגלילה יש מעלות רבות: "גלילה נראית כמו פרזור נאה ומשגשג יחסית. יש בה מגוון של בתים חדשים למראה..." (עמ' 61). זו הייתה יד המקרה שגם אני ביקרתי בעיירה זו בשנים שמרקס ניהל בהן את מחקרו (1964–1966), ודרכינו אולי הצטלבו בלי שנדע זאת. אמנם הייתי רק ילד שהגיע ממרוקו וביקר את קרובי משפחתו באותו יישוב, אך בעיני הילד שלי הבחנתי גם הבחנתי בעיירה הערבית הסמוכה-צמודה לגלילה. גם אם לא ידעתי לנסח זאת כך באותו זמן, הרי קיומה של עיירה זו הייתה "עובדה חברתית" מהותית לקיומם של תושבי גלילה. בעיניי, כמבקר בחופשות הקיץ, וגם בעיני קרובי משפחתי הילדים-נערים שחיו שם, העיירה הערבית עוררה אסוציאציה מרתיעה-מפחידה. הדמיון וההבדל בין הערבית הפלסטינית לבין הערבית המרוקאית נדמו מוזרים ואף מאיימים, והעיירה הערבית הייתה חלק מן התודעה הקיומית במקום. כקורא בוגר, הנרגש לקרוא על העיירה שביקר בה ביקורי קיץ ארוכים, הופתעתי לגלות שהסמיכות הטעונה הזאת נעדרת מן ההקשר של ניתוח הספר. הערת זו איננה מבקשת אלא לומר שאפשר שהאתנוגרפיה, המשורטטת בדיוק ובדקדקנות רבה בידי מרקס, הייתה יוצאת נשכרת לו הייתה בה התייחסות לנוכחות זו (על פניה השונים והמורכבים) כחלק ממערכת הלחצים שהיו מנת חלקם של תושבי העיירה.

נדמה כי גם הגבולות הפנימיים של ההקשר של המבט האתנוגרפי מחסירים מן הדיון אלמנטים חשובים. אף על פי שמרקס שולל חלקית את ההסבר התרבותי לאלימות, הוא שוקד באופן מפתיע על תיאורים אתנוגרפיים של המהגרים ממרוקו. לעומת זאת, אין בספר התייחסות אתנוגרפית לפקידים: פעולותיהם נעדרות תפיסות תרבותיות, ואין זרקור אתנוגרפי על האופן שבו עמדתם התרבותית משפיעה על יחסם

אל "לקוחותיהם". במילים אחרות, אין בספר מאמץ לחקור את ההקשר התרבותי של הביורוקרטיה כרלוונטי לגילויי האלימות. הפקידים נדמים על פי רוב למי שפועלים על-פי הנחיות ביורוקרטיות רציונליות (במובן הובריאני), וחסרה להם מידה של עולם משמעות תרבותי שינחה את התנהגותם. אשר על כן, הביורוקרטיה בספר זה היא יותר טיפוס אידאלי מאשר מציאות אתנוגרפית.

מקורות

- וסרפל, ר' (1987). תפיסת הנשיות והגבריות בקרב קבוצה של יוצאי מרוקו במושב בישראל (עבודת דוקטורט). ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- שוקד, מ' (1982). להבהרת דפוסי התוקפנות בקרב יוצאי מרוקו. מגמות, כז(4), 411-397.
- שוקד, מ' (1989). אלימות ברפרטואר העדתי. בתוך צ' רוזן וצ' טאובר (עורכים), אלימות וסובלנות (עמ' 148-153). תל אביב: פפירוס.
- Nixon, R. (2011). *Slow violence and the environmentalism of the poor*. Cambridge, MA, & London, England: Harvard University Press.
- Rosaldo, R. (1980). *Ilongot headhunting, 1883-1974: A study in society and history*. Stanford, CA: Stanford University Press.